Bank i Kredyt 55(1), 2024, 75-98

BANK I KREDYT
BANK & CREDIT

Postawy ostrożnościowe gospodarstw domowych w podejmowaniu decyzji finansowych

Janina Kotlińska*, Zdzisław A. Błasiak#, Jarosław Kuśpit§, Grzegorz Kotliński§§

Nadesłany: 30 września 2023 r. Zaakceptowany: 18 grudnia 2023 r.

Streszczenie

Celem opracowania jest zdiagnozowanie postaw ostrożnościowych gospodarstw domowych w podejmowaniu decyzji finansowych. Jako wyznaczniki postawy ostrożnościowej przyjęto: gromadzenie oszczędności, podejście do zaciągania zobowiązań, angażowanie środków w inwestycje finansowe i planowanie finansowe. Oddziałujące na nie zmienne mają charakter sytuacyjny i osobowościowy. W opracowaniu wykazano, że na wyznaczniki postawy ostrożnościowej gospodarstw domowych istotny wpływ mają: liczba dzieci, lokalizacja gospodarstw domowych oraz preferowany model i sposób podejmowania decyzji finansowych. U badanych podmiotów dominowała postawa ostrożnościowa. Ponadto ustalono, że: transfery publiczne istotnie wpływają na postawę ostrożnościową gospodarstw domowych; istnieją zależności (o różnej sile) między poziomem ich oszczędności a sposobem zaciągania zobowiązań oraz między dopuszczalnością zaciągania nowych zobowiązań a dochodami *per capita*; badane podmioty zaciągają zobowiązania w sposób przemyślany, niezależnie od dotychczasowych doświadczeń w tym zakresie. Przedstawiona w artykule koncepcja badań i wykonany pilotaż poszerzają wiedzę na temat badanej problematyki, a przy tym mogą stanowić przyczynek do dalszych, pogłębionych analiz.

Słowa kluczowe: gospodarstwo domowe, zachowania gospodarstw domowych, postawy ostrożnościowe, finanse gospodarstw domowych, decyzje finansowe

JEL: D14, D31, D91, G51, H24

* Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, Instytut Ekonomii i Finansów, Katedra Finansów i Rachunkowości; e-mail: janina.kotlinska@kul.pl; ORCID: 0000-0003-4206-0450.

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, Instytut Ekonomii i Finansów, Katedra Finansów i Rachunkowości; e-mail: adamb@kul.pl; ORCID: 0000-0002-4487-1209.

§ Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, Instytut Ekonomii i Finansów, Katedra Polityki Gospodarczej i Bankowości; e-mail: j.kuspit@kul.pl; ORCID: 0000-0003-1214-0759.

§§ Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Instytut Finansów, Katedra Pieniądza i Bankowości; e-mail: grzegorz.kotlinski@ue.poznan.pl; ORCID: 0000-0003-1927-5082.

1. Wprowadzenie

Od wybuchu pandemii COVID-19 w literaturze ekonomicznej, w tym finansowej, wiele miejsca poświęca się zagadnieniom finansowania gospodarstw domowych i ocenie innych aspektów ich funkcjonowania. Najczęściej autorzy, zgodnie z tradycyjnym mikroekonomicznym ujęciem, zwracają uwagę na zmiany w kształtowaniu wydatków czy podejmowaniu decyzji zakupowych, będące wynikiem prób dostosowania się do turbulencji w otoczeniu, wywołanych tak niezwykłym zdarzeniem jak pandemia (por. Flejterski 2022, s. 288; Bolibok 2022, s. 235). Te ciekawe rozważania zostały jeszcze wzmocnione przez zmiany struktury wydatków będące konsekwencjami wybuchu wojny w Ukrainie, inflacji oraz nierównowagi na rynkach surowcowych i surowców energetycznych, a także pojawiającego się – szczególnie w państwach graniczących z Ukrainą – niepokoju o dalszy los jednostek, społeczeństw i państw. W warunkach wieloetapowego kryzysu (Roubini, Mihm 2010; Mearsheimer 2018; Lupton, Willis 2021; Faghih, Forouharfar 2022; Kaplan 2023), kiedy nakładają się na siebie i wzajemnie warunkują przyczyny i skutki obserwowanych zjawisk, istotne jest znalezienie odpowiedzi na pytania związane z ich konsekwencjami dla budżetów gospodarstw domowych. W podmiotach tych – słusznie określanych mianem najmniejszych komórek społecznych – zestawiane są możliwości finansowe, potrzeby oraz lęki i troski ich członków, którzy poprzez procesy negocjacyjne doprowadzają w ostateczności do kształtowania ich postaw wobec otoczenia.

Dzięki naukom społecznym wiadomo, że postawy to cechy indywidualne każdego z nas, kształtowane w sposób zróżnicowany na bazie naszych doświadczeń, chęci współpracy czy braku zaufania do innych, nawet najbliższych (por. np.: Ajzen 2005, s. 1–22; Aronson, Wilson, Akert 1997, s. 309–353). Postawy te mają zmienny charakter i często są skutkiem nieracjonalnych wyborów, będących efektem społecznych, uczuciowych oraz psychologicznych cech każdego człowieka. Wśród ekonomistów popularna jest tendencja do modelowego upraszczania rzeczywistości przez zakładanie dominacji postawy racjonalnej (*homo oeconomicus*), co nie zawsze znajduje potwierdzenie w rzeczywistości, w życiu codziennym (Szacki 2002, s. 263). Człowiek nie jest bytem doskonałym. Myli się, podejmuje decyzje pod wpływem emocji (Wach 2010, s. 96; Kłopocka 2022, s. 31), potrafi być uparty (często wbrew rozsądkowi) i nieprzewidywalny oraz – co współcześnie szczególnie istotne – podejmuje decyzje w warunkach ograniczonego dostępu do informacji, tj. w warunkach niepewności (Simon 1986, s. 209–224). Te cechy powodują, że potrafi krytycznie obserwować otoczenie, sięgać do tradycji, uczyć się i przyjmować rozmaite postawy względem ryzyka (podejmować ryzyko w pełni, zabezpieczać się przed wybranymi zagrożeniami, unikać ich). Takie postawy mają wpływ na gospodarstwa domowe, które szczególnie w okresach przedłużających się kryzysów i narastających, choć przejściowych niedoborów, często decydują się na przyjęcie postaw pośrednich – ostrożnościowych, w celu zapobiegania spodziewanym zagrożeniom. Nie wszystkie jednak takie postawy przyjmują. Wiele gospodarstw domowych – a właściwie ich członkowie – nie podejmuje takiego trudu, godząc się na swoisty „dryf" hołdujący zasadzie „jakoś to będzie" albo: „pożyjemy zobaczymy" (Aronson, Aronson 2020, s. 108–145; Chomątowska i in. 2017). Te postawy, choć wydają się sprzeczne z zasadą racjonalnego gospodarowania, często okazują się skuteczne, żyjemy bowiem w czasach, gdy o byt gospodarstw domowych troszczą się rozmaite instytucje społeczne oraz państwowe (Kłopocka 2022, s. 34). Partycypują one w finansowaniu kosztów funkcjonowania wybranych gospodarstw domowych, tworząc i wdrażając różne formy pomocy dla gospodarstw domowych lub ich członków.

W badaniach ekonomicznych gospodarstwa domowe rozpatrywane są zazwyczaj w aspekcie podejmowanych przez nie decyzji transakcyjnych, ale w oderwaniu od społecznego kontekstu ich funkcjonowania, a tym bardziej zachowań definiujących ich postawy. Próby kompleksowego poznania zachowań i postaw gospodarstw domowych wymagają analiz interdyscyplinarnych, przybliżających rozumienie społecznej złożoności zachodzących w nich grupowych procesów decyzyjnych, a także mechanizmów pozyskiwania, gromadzenia i wykorzystania wiedzy. Priorytetem gospodarstw domowych powinno być kształtowanie takich postaw (postaw ostrożnościowych), które ograniczą zagrożenia wynikające z dynamicznego rozwoju gospodarki opartej na coraz większym udziale wiedzy i informacji (Nowa Gospodarka – New Economy) (szerzej na ten temat por. Janowska, Skrzek-Lubasińska 2019, s. 58; Kwiecień 2014, s. 122) oraz turbulencji w otoczeniu zewnętrznym.

Już dziś w literaturze przedmiotu można znaleźć prace, w których są prezentowane wyniki badań z obszaru analizowanego w niniejszym opracowaniu. Przykładami mogą być analizy:

– bogactwa i zadłużenia gospodarstw domowych w Polsce na tle krajów strefy euro (Grejcz, Żółkiewski 2017),

– skłonności gospodarstw domowych do oszczędzania i tego, jak oddziałuje na nią wiedza ekonomiczna członków gospodarstwa (Kłopocka 2018),

– wpływu czynników demograficznych na poziom i strukturę oszczędności gromadzonych przez gospodarstwa domowe (Rytelewska, Kłopocka 2010),

– determinantów kształtowania się depozytów oszczędnościowych gospodarstw domowych w krajach strefy euro (Kochaniak 2017),

– wpływu wykształcenia (Piotrowska 2017a) oraz zachowań konsumentów (Piotrowska 2017b) na ich bezpieczeństwo finansowe,

– bezpieczeństwa ekonomicznego gospodarstw domowych w wybranych grupach (Kośny 2013; Piotrowska, Kośny 2013; 2018).

Choć wszystkie te analizy są interesujące, nie można ich uznać za wyczerpujące. Ich autorzy często podkreślają potrzebę kontynuacji oraz uszczegółowienia w związku z ograniczeniami eksplikacyjnymi danych źródłowych. Pochodzą one przede wszystkim z ankietowych badań budżetów gospodarstw domowych, prowadzonych przez GUS, uzupełnianych krajową częścią Europejskiego Badania Warunków Życia Ludności (EU-SILC). Są to badania podporządkowane opisowi sytuacji gospodarstw, z pominięciem kontekstu decyzyjnego i behawioralnego. Dlatego ważnym ich poszerzeniem były badania prowadzone w rygorze metodologicznym ustalonym przez Radę Monitoringu Społecznego, w ramach cyklicznej Diagnozy Społecznej, realizowane w latach 2000–2015. Miały one interdyscyplinarny charakter, co w kontekście tak złożonego podmiotu, jakim są gospodarstwa domowe, skutkowało istotnym poszerzeniem zakresu źródłowego i bezpośrednio przywoływało kwestie postaw i zachowań gospodarstw domowych.

Prezentowane w literaturze badania opierały się na heterogenicznych próbach. Zróżnicowane były również mechanizmy losowania próby, co komplikuje uogólnianie wniosków. Z tego względu – mimo niekiedy atrakcyjnych prób synchronizacji procesów analitycznych realizowanych na danych pochodzących z wielu źródeł (np. Kośny 2013) – należy je traktować jako cząstkowe, z wyraźnym zastrzeżeniem ograniczeń w odniesieniu do porównywalności wyników. Po 2015 r. było to dodatkowo utrudnione z co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, zawieszono prowadzenie Diagnozy Społecznej, co w dostępnych źródłach danych spowodowało lukę informacyjną w odniesieniu do postaw i zachowań gospodarstw domowych. Po drugie, na skutek intensywnej reorganizacji systemowego wsparcia,

w konsekwencji nowych programów polityki prorodzinnej i społecznej realizowanej przez państwo, zmieniły się postawy i zachowania gospodarstw domowych. Zmiany systemowe doprowadziły do przebudowy zasad redystrybucji budżetowej – kierunków i skali wsparcia. Konsekwencje tych zmian są zauważalne w badaniach budżetów gospodarstw domowych, ale nie jest możliwe – nawet w dotychczasowym, niedoskonałym wymiarze – ich uzupełnienie o obserwację skutków w kontekście decyzyjnym i behawioralnym. Uzasadnia to potrzebę poszerzenia danych o wyniki badań ankietowych skoncentrowanych na gospodarstwach domowych, w ich obecnych uwarunkowaniach. Zdaniem autorów niniejsze opracowanie (jako pilotaż postulowanych badań głównych, przeprowadzanych w skali ogólnopolskiej) przybliża uzupełnienie powstałej luki – również dzięki poszerzeniu perspektywy analitycznej o elementy badań interdyscyplinarnych, dotyczących zagadnień mikroekonomicznych, finansowych, socjologicznych i psychologicznych. Prezentowane w nim wyniki dotyczą zmian w zachowaniach gospodarstw domowych na rynku na skutek presji turbulentnego otoczenia i przemian wymuszanych przez Nową Gospodarkę. Jest to ważna perspektywa, zwłaszcza że gospodarstwo domowe i rodzina są przedmiotem intensywnych badań prowadzonych w ramach socjologii rodziny czy socjologii grup społecznych, do których nauki ekonomiczne nie odnoszą się w wystarczającym stopniu.

W opracowaniach ekonomicznych decyzje gospodarstw domowych sprowadzane są do wyników dokonywanych przez nie decyzji zakupowych, przez co abstrahują od skomplikowania zespołowych procesów decyzyjnych. W konsekwencji planowane badania z tego obszaru wymagają wcześniejszego przeprowadzenia analiz wspierających (np. w formie pilotażu), podporządkowanych punktowej (aspektowej) charakterystyce aktualnych uwarunkowań decyzyjnych. Ich wyniki będą pomocne w obszarowej identyfikacji determinantów postaw i zachowań gospodarstw domowych, analizowanych szczegółowo w postulowanym badaniu głównym, spełniającym wymogi reprezentatywności.

Celem opracowania jest diagnoza postaw ostrożnościowych gospodarstw domowych w podejmowaniu decyzji finansowych, a w szczególności wskazanie, w jakich ich zachowaniach te postawy się przejawiają (jakie są wyznaczniki postaw ostrożnościowych) i jakie czynniki na nie wpływają. W opracowaniu postawiono trzy niepoddane hierarchizacji hipotezy:

1) postawy ostrożnościowe gospodarstw domowych zależą od zasilania ich budżetów transferami publicznymi oraz od dostępu do informacji ekonomicznych,

2) gospodarstwa domowe dopuszczają możliwość zaciągania różnego rodzaju zobowiązań finansowych pomimo negatywnych doświadczeń w tym zakresie,

3) gospodarstwa domowe nie podejmują decyzji o zaciąganiu zobowiązań spontanicznie, nawet gdy przymuszają je do tego bieżące potrzeby.

W pierwszej części opracowania zastosowano metody krytycznej analizy literatury z zakresu psychologii społecznej i finansów gospodarstw domowych. W części drugiej wykorzystano analizę porównawczą i badania ankietowe, których wyniki interpretowano za pomocą metod statystycznych uwzględniających miary nieparametryczne, oparte na statystyce *chi*-kwadrat Pearsona. Przedstawiona w artykule koncepcja badań i wykonany pilotaż poszerzają wiedzę dotyczącą badanej problematyki, a przy tym mogą stanowić impuls i inspirację do pogłębiania tego rodzaju naukowych analiz.

2. Postawa ostrożnościowa gospodarstwa domowego, jej wyznaczniki i zmienne

Gospodarstwa domowe, podobnie jak ludzie je tworzący, cechują się postawami. Przez postawę rozumie się stan gotowości do słuchania lub uczenia się czegoś, ustosunkowania się do konkretnych obiektów, osób (Wojcieszke 2004, s. 178–209), oceny danego obiektu (Nowak 1973, s. 17–88; Bohner, Wänke 2004, s. 17). Dla ekonomistów zainteresowanych finansowymi aspektami funkcjonowania gospodarstw domowych istotne jest określenie zmian w postawach, które są wywołane turbulencjami otoczenia (Kahneman, Tversky 1979, s. 263–291) i rozwojem technologii informacyjnych. Pozwala to oceniać umiejętność dostosowywania się gospodarstw domowych do zmieniającego się otoczenia, kierunki aktywności na rynku usług finansowych, a także ustalić efektywność stosowanych wobec nich instrumentów polityki państwa, mających im zagwarantować nie tylko przetrwanie, ale i rozwój.

Na postawy gospodarstw domowych i ich członków składają się trzy elementy:

1) poznawcze (odnoszą się do przekonań, myśli, atrybutów i opinii, które kojarzymy z przedmiotem, sytuacją lub osobą),

2) emocjonalne (są to emocje i uczucia wzbudzane przez obiekt, podmiot, wydarzenie lub osobę),

3) behawioralne (predyspozycje psychiczne, stosunkowo stabilne, które wpływają na ludzkie reakcje i działania, na skłonność danej osoby do zachowania się w określony sposób w stosunku do obiektu, sytuacji lub osoby).

Postawy te mają również swoiste cechy (Nowak 1973, s. 17–88; Ajzen 1991; Banaji, Heiphetz 2010, s. 353–393; Soborski 1981, s. 33–34; Marody 1976, s. 9–32; Mądrzycki 1977, s. 31; Kiesler, Collins, Miller 1969, s. 1–38; Zimbardo, Leippe 1991, s. 51–53; Wojciszke 2004, s. 178–209; Ossowska 2010, s. 179):

1) są konstruktem teoretycznym – nie dają się badać bezpośrednio, można tylko wnioskować o nich za pomocą zewnętrznych sygnałów, takich jak zachowanie i wypowiedzi osoby bądź kontekst,

2) można je umiejscowić – postawy osób wobec obiektu sytuują się między całkowitą akceptacją a całkowitym odrzuceniem,

3) charakteryzują się:

   a) znakiem (pozytywnym lub negatywnym) – osoby przyjmują pozytywną postawę utylitarną w stosunku do obiektów, które służą osiąganiu ich celów, a negatywną wobec tych, które to utrudniają,

   b) natężeniem (mniejszym lub większym) – umiejscowienie bliżej środka lub bliżej któregoś ze skrajnych punktów kontinuum,

4) można je zmieniać – postawy zmieniają się pod wpływem rodzajów reakcji na elementy poznawcze, którymi są: wiedza, przekonania, idee, uczucia wobec obiektów, zachowania, intencje zachowań,

5) nie muszą być zgodne z zachowaniem – w niektórych sytuacjach postawy mogą kierować zachowaniem osób, a w innych nie wpływają na nie; relacja między postawą a zachowaniem zależy od: zmiennych sytuacyjnych, zmiennych osobowościowych, właściwości postaw i zachowań,

6) są zorganizowane i tworzą system – im wyższy jest stopień organizacji postaw (oparty na rozleglejszej wiedzy i głębszych uczuciach), tym bogatsze są postawy i tym większe prawdopodobieństwo skutecznego sterowania przez nie działaniem jednostki; prawidłowy system postaw powinien się więc odznaczać wysokim stopniem złożoności, dużą spójnością oraz trwałością.

Bez względu na swe cechy postawy spełniają ściśle określone funkcje. Najważniejszymi z nich są (Katz 1960, s. 163–200; Kiesler, Collins, Miller 1969, s. 302–342; Smith, Bruner, White 1956, s. 29–47):

1) funkcja obronna – postawy mają obronić jednostkę przed lękiem wywoływanym przez zdarzenia zewnętrzne (pozytywne postawy wobec obiektów ułatwiających zdobywanie nagród i negatywne w stosunku do tych, które przynoszą sankcje); wiąże się ona z zachowaniem poczucia własnej wartości i wysokiej samooceny, pozwala na zaakceptowanie siebie i usprawiedliwienie podejmowanych działań;

2) funkcja poznawcza – postawy pozwalają przypisywać znaczenie wszechświatowi, identyfikować i przyswajać informacje dostępne w środowisku,

3) funkcja wyrażania wartości – dzięki postawom jesteśmy w stanie pokazać, jakie wartości, idee, poglądy cenimy i popieramy,

4) funkcja przystosowania społecznego oraz budowania i wyrażania tożsamości społecznej – postawy pomagają jednostce w tworzeniu relacji społecznych oraz wskazywaniu grupy, do której należy i z którą dzieli wartości.

Schemat 1

Wyznaczniki postaw ostrożnościowych gospodarstw domowych w zakresie finansów i czynniki wpływające na te wyznaczniki

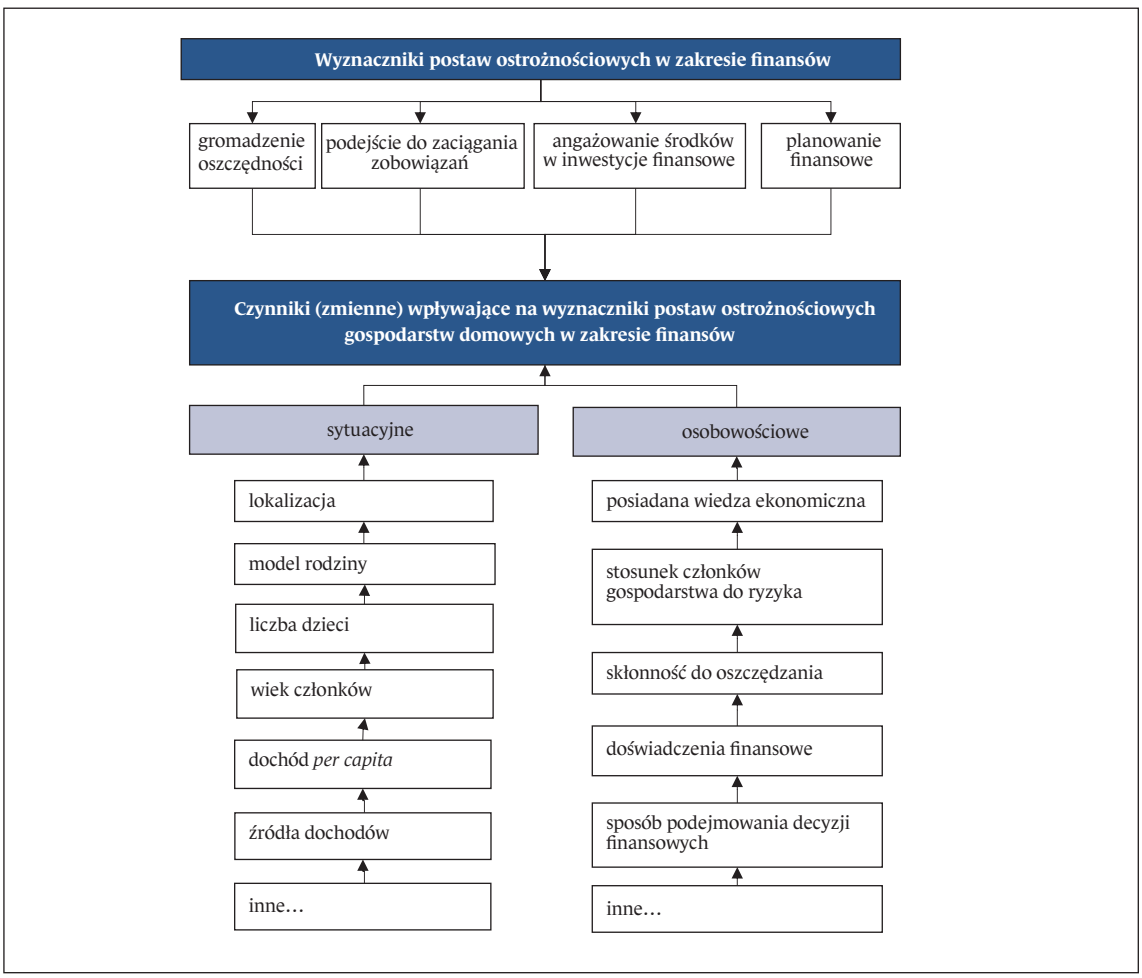

Źródło: opracowanie własne.

Funkcja obronna staje się szczególnie pożądana w warunkach narastającej niepewności. Ludzie, a przez to także tworzone przez nich gospodarstwa domowe, przyjmują wówczas postawy ostrożnościowe, które mogą wpływać na różne sfery życia, w tym zdrowie, finanse czy relacje interpersonalne. Postawy te polegają na odpowiednim kształtowaniu nawyków, zachowań i sposobu myślenia w celu minimalizowania ryzyka i zapewnienia bezpieczeństwa. Postawy ostrożnościowe gospodarstw domowych w zakresie finansów są charakteryzowane przez wyznaczniki zachowań gospodarstw domowych zaprezentowane na schemacie 1.

Wskazane na schemacie 1 wyznaczniki zachowań mogą występować pojedynczo lub łącznie. Co istotne, pierwsze dwa wskazują na pasywne podejście do kształtowania postawy ostrożnościowej. Z podejściem aktywnym mamy do czynienia dopiero wówczas, gdy wyznaczniki te zostaną uzupełnione o wyznacznik trzeci i czwarty. Pozwala to członkom gospodarstwa domowego uczestniczyć w zapewnianiu mu bezpieczeństwa finansowego.

Jak stwierdzono, na wyznaczniki zachowań, będące przejawami postaw, wpływają zmienne (czynniki) o charakterze sytuacyjnym i osobowościowym. Na schemacie 1 zaprezentowano te z nich, które dotyczą postaw ostrożnościowych gospodarstw domowych w podejmowaniu decyzji finansowych, w powiązaniu z wyznacznikami tej postawy.

Wskazane na schemacie 1 czynniki kształtowania postaw ostrożnościowych gospodarstw domowych wzajemnie się przenikają, wzmacniając lub osłabiając swoją siłę oddziaływania. Siła ta może być inna w różnych gospodarstwach domowych i zmienna w czasie. W celu jej poznania niezbędne jest prowadzenie systematycznych badań na zróżnicowanej grupie gospodarstw w szerszym horyzoncie czasowym, nie wykluczając ich powtórzenia na tej samej próbie.

3. Metodologia badania i charakterystyka próby badawczej

Badania zachowań gospodarstw domowych abstrahują od dużego zróżnicowania tych podmiotów. W naukach społecznych brakuje nawet systemowego uspójnienia wniosków między poszczególnymi dyscyplinami zarówno w odniesieniu do ich integracji pojęciowej i wzajemnego warunkowania, jak też synchronizacji. Zidentyfikowana potrzeba opracowania nowej metodyki analiz skoncentrowanych na gospodarstwach domowych – uwzględniającej kontekst społeczno-kulturowy – spowodowała przeprowadzenie badania pilotażowego. Miało ono szerszy charakter i dotyczyło różnych aspektów zachowań gospodarstw domowych, np. posiadania przez nie cech organizacji uczącej się (Kotlińska i in. 2023) czy ich zdolności do absorpcji wiedzy z otoczenia. W niniejszym opracowaniu do analizy wybrano tylko te cechy badanych gospodarstw, które mają związek z ich postawami ostrożnościowymi w podejmowaniu decyzji finansowych. Pilotażowy charakter badania ma w zamyśle autorów umożliwić wstępną diagnozę i weryfikację przyjętych hipotez. Pozwoli to potwierdzić poprawność przyjętej metodologii, która zostanie zastosowana w planowanym badaniu głównym.

Badanie ankietowe na potrzeby niniejszego artykułu przygotowano i przeprowadzono w styczniu 2023 r., w rygorze metodologicznym CAWI (Computer-Assisted Web Interview), na nielosowej próbie gospodarstw, których podstawowym źródłem dochodów była praca najemna.

Próbę oparto na doborze przypadkowym z elementami celowości, uwzględniając identyfikowane dwuwymiarowo (zróżnicowanie regionalne uzupełnione potencjałem demograficznym i poziomem urbanizacji) kryterium lokalizacji siedziby gospodarstwa domowego. W badaniu wykorzystano

przeznaczone do ankietowania środowisko LimeSurvey (linki do ankiety udostępniano respondentom drogą propagacji telematycznej, za pośrednictwem poczty elektronicznej oraz wybranych mediów społecznościowych).

Ankieta składała się z 34 pytań, w tym 22 w części zasadniczej i 12 w ramach rozbudowanej metryczki, identyfikującej badane obiekty. Przyjęto, że zarówno w metryczce, jak i w części zasadniczej będą pytania zamknięte, choć dla uzupełnienia informacji w wybranych kwestiach umożliwiono zamieszczanie dowolnego, tekstowego komentarza. W części istotnej dla weryfikacji postaw ostrożnościowych gospodarstw domowych w podejmowaniu decyzji finansowych materiał badawczy obejmował odpowiedzi na 24 pytania jakościowe, w wyniku czego otrzymano dane źródłowe obejmujące 76 zmiennych. Pozyskane dane służyły do wstępnego modelowania zachowań gospodarstw, w celu ich dalszej weryfikacji na podstawie badań właściwych, uwzględniających złożoność klasyfikacyjną gospodarstw domowych, wstępnie określoną właśnie na podstawie pilotażu. Przeprowadzone badanie pozwala zaobserwować pewne prawidłowości, które na kolejnych etapach kompleksowego badania zachowań gospodarstw domowych będzie można analizować bardziej szczegółowo.

Jakościowy charakter badania ograniczył możliwości eksploracyjne pozyskanego materiału[1]. Przyjęto, że podstawą ich charakterystyki będzie standardowa dla takich danych analiza statystyczna, uzupełniona potwierdzeniem współzależności cech. Zmienne dostarczające w ankietach informacji zwrotnych, istotnych dla charakterystyki postaw ostrożnościowych gospodarstw domowych w podejmowaniu przez nie decyzji finansowych, to zmienne dyskretne (głównie nominalne, z jedynie symboliczną reprezentacją zmiennych mierzonych na skali porządkowej). Uznanie ich za istotne dla charakterystyki zachowań gospodarstw wymagało jednoznacznego potwierdzenia skojarzenia cech, którego skutkiem w analizie krzyżowej jest prezentacja prawidłowości mających potencjał informacyjny. W badaniu pilotażowym zapośredniczono je przez falsyfikację hipotezy o niezależności, za pomocą testu *chi*-kwadrat, na podstawie oceny ryzyka wystąpienia błędu pierwszego rodzaju (odrzucenia hipotezy zerowej mimo jej prawdziwości). Przyjęto, że prawdopodobieństwo p popełnienia błędu powinno być mniejsze od referencyjnego poziomu istotności $a = 0{,}05$. Wyznaczona w teście wartość prawdopodobieństwa p mniejsza od wartości referencyjnej powodowała zatem odrzucenie hipotezy zerowej o niezależności zmiennych i przyjęcie hipotezy alternatywnej – że zmienne te nie są niezależne. Podobnie ocenia się istotność siły potencjalnego związku między zmiennymi, zazwyczaj ostatecznie wyznaczaną za pomocą nieparametrycznych miar opartych na statystyce *chi*-kwadrat Pearsona χ^2_P. Są to:

– współczynnik ϕ Yule'a

$$\phi_Y = \sqrt{\frac{\chi^2_P}{n}} \tag{1}$$

– unormowany w przedziale $\langle 0, 1\rangle$ współczynnik V-Cramera

$$V_C = \sqrt{\frac{\chi^2_P}{n \cdot \min\left\{(r-1),\ (c-1)\right\}}} \tag{2}$$

[1] W sprawie tych ograniczeń szerzej wypowiadają się choćby Steczkowski i Zeliaś (1997).

– podobnie unormowany współczynnik kontyngencji Pearsona

$$C_P = \sqrt{\frac{\chi_P^2}{\chi_P^2 + n}} \tag{3}$$

gdzie: r – liczba wierszy w tablicy kontyngencji, c – liczba kolumn tej tablicy, n – wielkość próby.

Wartości tych miar wskazują na siłę zależności między zmiennymi, w powiązaniu wzajemnym definiowanym relacją: $V_C \leq C_P \leq \phi_Y$, tj. zgodnie z ogólną zasadą, że związek między analizowanymi zmiennymi jest tym silniejszy, im wyższa jest wartość wskaźników. Dodatkowo związek ten powinien zostać poddany ocenie pod kątem statystycznej istotności. Wspólne oparcie na statystyce χ_P^2 ma oczywiste konsekwencje dla wnioskowania o istotności tych wskaźników. Dochodzą do tego trudności z interpretacją konkretnych wartości poszczególnych miar, będące pochodną uzależnienia miar od tablicy kontyngencji. Zasadne jest zatem ograniczenie ich stosowania do miary uznanej za wystarczającą do zweryfikowania istotności współzależności cech poddanych analizie w konkretnych warunkach badawczych. W pilotażu omówionym w artykule za taką miarę uznano współczynnik V-Cramera.

Zastosowanie miar opartych na statystyce χ_P^2 do oceny siły zależności między zmiennymi dyskretnymi jest uzasadnione, choć wywiera jednocześnie presję na liczebność próby. W przypadkach, kiedy zastosowanie wspomnianych miar zależności nie było możliwe z uwagi na niewystarczającą reprezentację obiektów w poszczególnych komórkach tabeli kontyngencji (dla uzasadnionego zastosowania testu *chi*-kwadrat liczebność powinna być co najmniej pięcioelementowa – Cochran 1954), standardowe analizy uzupełniano dokładnym testem Fishera, rekompensującym wspomniane niedostatki informacyjne[2].

W przeprowadzonym badaniu uzyskano zwrot 112 ankiet, z czego 86 zostało ukończonych w całości i dopuszczonych do dalszej analizy. Wspólną cechą gospodarstw domowych, których przedstawiciele brali udział w badaniu, było – jak wskazano – główne źródło ich dochodów. Pozostałe cechy różnicowały zbiorowość i stanowiły podstawę klasyfikacji gospodarstw w planowanym badaniu głównym. W przypadku 31,4% respondentów siedzibą była wieś i miasto do 20 tys. mieszkańców, dla 20,9% – miasto od 20 tys. do 100 tys. mieszkańców, dla 30,2% – miasto od 100 tys. do 500 tys. mieszkańców, a dla 17,5% – miasto powyżej 500 tys. mieszkańców.

Najliczniejszą grupę ankietowanych gospodarstw stanowiły te, w których osoby wnoszące największy finansowy wkład do budżetu gospodarstwa były w wieku: 41–50 lat (38,4%), 51–60 lat (29,1%) i 31–40 lat (20,9%). W 86,1% badanych gospodarstw osoba wnosząca największy finansowy wkład do budżetu miała wyższe wykształcenie, być może z pewną nadreprezentacją kategorii nazywanej „wykształceniem ekonomicznym". Jej szeroka interpretacja, obejmująca również studia z zakresu finansów, marketingu czy zarządzania, wystarczająco uzasadnia jednak otrzymane wyniki. Wśród osób wnoszą-

[2] Weryfikacja zależności oparta na miarach koncentrowanych na potencjale informacyjnym zmiennych, rozumianym w perspektywie proporcjonalnej redukcji błędów (tj. ocenie poprawy precyzyjności charakterystyki danej zmiennej zależnej, dzięki znajomości zmiennej niezależnej), nie zmieniła istotnie wyników uzyskanych z wykorzystaniem miar opartych na statystyce *chi*-kwadrat. Dotyczy to zarówno współczynnika λ Guttmana, jak i powiązanego z nim τ Goodmana-Kruskala czy współczynnika niepewności U Theila. Dla wyjaśnienia czynników wpływających na ostrożnościowe zachowania gospodarstw domowych najważniejsza okazała się zatem liczba gospodarstw reprezentujących w komórkach tablicy kontyngencji zestawienie badanych cech.

cych największy wkład finansowy takie wykształcenie deklarowało 38,4% przebadanych gospodarstw[3]. W badaniu największy udział mieli przedstawiciele gospodarstw: czteroosobowych (29,1%), trzyosobowych (27,9%) i dwuosobowych (24,4%). Gospodarstwa liczące ponad pięć osób stanowiły 10,5%, a jednoosobowe – 8,1%. Najwięcej dzieci w wieku poniżej 18 lat miały gospodarstwa czteroosobowe, w których największy wkład finansowy do budżetu wnosiły osoby w wieku 41–50 lat. Gospodarstwa dwupokoleniowe reprezentowało 54,7% badanych, jednopokoleniowe – 40,7%, a trzypokoleniowe – 4,6%.

Odpowiedzi członków gospodarstw domowych uzyskane w badaniu ankietowym dotyczące wyznaczników ich postaw ostrożnościowych były analizowane na dwóch etapach. Na pierwszym zidentyfikowano wyznaczniki postawy ostrożnościowej gospodarstw domowych w podejmowaniu decyzji finansowych (w ankiecie zdiagnozowane zostały trzy spośród wskazanych na schemacie 1, tj. gromadzenie oszczędności, podejście do zaciągania zobowiązań i planowanie finansowe). Na drugim etapie zdiagnozowano zależności występujące między wskazanymi wyznacznikami a kształtującymi je czynnikami.

4. Uzyskane wyniki

Podejmując próbę weryfikacji przyjętych hipotez badawczych, w pierwszej kolejności należy wskazać, że wyniki przeprowadzonego badania ankietowego potwierdziły występowanie postawy ostrożnościowej w podejmowaniu decyzji finansowych wśród przedstawicieli badanych gospodarstw domowych.

Pierwszy wyznacznik postawy ostrożnościowej gospodarstw domowych, tj. dążenie do gromadzenia oszczędności, znalazł pełne potwierdzenie w wynikach przeprowadzonego badania. Wśród poddanych badaniu gospodarstw aż 92% posiadało oszczędności, przy czym ponad połowa (57%) deklarowała ich wysokość na poziomie co najmniej trzymiesięcznych dochodów, a 22% powyżej pięciomiesięcznych dochodów. Za czynnik wpływający na posiadanie oszczędności przez gospodarstwa domowe można uznać deklarowany średni miesięczny dochód na członka gospodarstwa domowego. W grupie gospodarstw o średnim miesięcznym dochodzie *per capita* powyżej 7 tys. zł aż 96% posiadało oszczędności. Na drugim miejscu znalazły się gospodarstwa z dochodem *per capita* w granicach 5–7 tys. zł (92,9%), na trzecim z dochodem *per capita* do 3 tys. zł (90,5%), a na czwartym z dochodem *per capita* od 3 tys. zł do 5 tys. zł (88,5%).

Ze względu na jakość próby badawczej trudno znaleźć statystyczne potwierdzenie istnienia zależności między posiadaniem oszczędności a zdobytą wiedzą i doświadczeniem. Nie ulega jednak wątpliwości, że wśród badanych gospodarstw najwięcej było takich, które ten związek deklarowały[4]. Posiadanie oszczędności deklarowało 94,4% gospodarstw domowych, według których zdobyta wiedza i doświadczenie pozwalały im na podejmowanie trafniejszych decyzji finansowych (82,6% wszystkich badanych gospodarstw).

[3] Dla osób znających wyniki prac Piotrowskiej (2017b), Kośnego (2013) oraz wspólnych prac tych autorów (Piotrowska, Kośny 2013; 2018) ten wynik może okazać się zaskakujący. Warto jednak podkreślić, że różnice między niniejszym opracowaniem a przywołanymi badaniami wpływają na zasadność ograniczenia ewentualnych porównań. W tym artykule – inaczej niż we wskazanych badaniach – brano pod uwagę wykształcenie osoby wnoszącej największy finansowy wkład do budżetu gospodarstwa domowego. Niebagatelne jest również to, że od tamtych badań upłynęło 10 lat. W tym czasie wszystkie grupy wiekowe intensywnie uzupełniały swe wykształcenie, co z pewnością miałoby także wpływ na analizy kohortowe prowadzone przez wspomnianych autorów.

[4] W opracowaniu Kłopockiej (2018) zaprezentowano przykładowe wyniki badań prezentujących zależność między skłonnością gospodarstw domowych do oszczędzania a wiedzą finansową, przy zastosowaniu metody regresji logistycznej, w odniesieniu do danych empirycznych pozyskanych drogą wywiadu kwestionariuszowego (CAWI) w 1264 gospodarstwach domowych z województwa mazowieckiego.

Drugim wyznacznikiem postawy ostrożnościowej badanych gospodarstw domowych jest ich podejście do zaciągania zobowiązań. W ankiecie zbadano deklarowane sposoby podejmowania decyzji dotyczących zobowiązań finansowych. Na potrzeby badania przyjęto, że przejawem postawy ostrożnościowej gospodarstw domowych są odpowiedzi wskazujące na warunkowe podejmowanie decyzji w tym zakresie lub ich zaniechanie. W 41,9% gospodarstw takie decyzje zostały uznane za ostateczność, przy czym zaznaczano, że mogą być podjęte „dopiero po wykluczeniu innych form finansowania". Z kolei 38,4% gospodarstw deklarowało ich ewentualne podjęcie „w sposób przemyślany, każdorazowo po analizie warunków" oraz że „zobowiązanie zaciągane jest dopiero wówczas, gdy pozwala na to sytuacja finansowa gospodarstwa". Możliwość finansowania potrzeb przez zaciąganie zobowiązań wykluczyło 15,1% gospodarstw. Za przejaw braku postawy ostrożnościowej gospodarstw domowych w tym zakresie można uznać odpowiedź, że decyzje o zaciągnięciu zobowiązania są podejmowane spontanicznie, bez szczegółowej analizy i determinowane są bieżącymi potrzebami. W badaniu odpowiedź taką wskazało jedynie 2,3% gospodarstw.

Wśród predyktorów skorelowanych z subiektywną oceną sposobu podejmowania decyzji o ewentualnym zaciąganiu zobowiązań finansowych statystyczną istotność potwierdzają zwłaszcza następujące czynniki:

– doświadczenia wynikające z zaciągania zobowiązań finansowych (zależność mierzona $V_C = 0{,}290$ przy $p = 0{,}041$),

– zewnętrzne źródła dochodów w postaci: środków z tarczy antyinflacyjnej chroniącej przed wzrostem cen nośników energii (skojarzenie cech potwierdzone $V_C = 0{,}316$ przy $p = 0{,}028$), zasiłków socjalnych ($V_C = 0{,}308$ przy $p = 0{,}038$) oraz świadczenia 500+ ($V_C = 0{,}301$ przy $p = 0{,}049$),

– model podejmowania decyzji zakupowych w gospodarstwie – w kategoryzacji dychotomicznej: decyzje podejmowane wspólnie lub inny model (z siłą zależności $V_C = 0{,}356$ przy $p = 0{,}027$).

Jeśli chodzi o doświadczenia wynikające z zaciągania zobowiązań, to najliczniej reprezentowana jest grupa, w której gospodarstwa starają się nie zaciągać zobowiązań mimo braku złych doświadczeń (72,1% ogółu gospodarstw). Dopuszcza zaciąganie zobowiązań w takiej samej sytuacji 14% gospodarstw. Z kolei 12,9% gospodarstw ma złe doświadczenia, przy czym 5,8% mimo to dopuszcza zaciąganie zobowiązań. We wszystkich tych grupach przeważają postawy ostrożnościowe wobec nowych zobowiązań, z preferowaniem traktowania ich jako ostateczności. Jedynie w grupie gospodarstw dopuszczających zobowiązania przy braku złych doświadczeń większość (58,3%) dopuszcza zobowiązania warunkowo, gdy „pozwala na to sytuacja finansowa gospodarstwa", a jako ostateczność traktuje je nieco mniej, bo 41,7% gospodarstw (wykres 1).

Statystyczna istotność zależności postaw ostrożnościowych względem nowych zobowiązań od transferów z programu 500+ uzupełniających budżet gospodarstw domowych wymaga z pewnością dodatkowych badań, z uwagi na duży udział w badaniu gospodarstw bez dzieci w wieku do 18 lat (46,5% ogółu gospodarstw) i jedynie 3,5% gospodarstw z trojgiem lub większą liczbą dzieci do 18. roku życia. Dodatkowo jedynie 26,7% gospodarstw uznało świadczenie 500+ za istotne źródło dochodów w ich budżecie. W związku z tym nie jest zaskakująca zamiana kolejności preferencji w ramach postaw ostrożnościowych. W grupie, w której dochody z 500+ oceniono jako istotne dla budżetu, 52,2% gospodarstw traktuje nowe zobowiązania jako ostateczność, a 39,1% dopuszcza je warunkowo (w rozumieniu jak wyżej). Z kolei wśród gospodarstw traktujących 500+ jako nieistotne dla budżetu źródło dochodu warunkowo dopuszcza zobowiązania 59,1% gospodarstw, a za ostateczność uważa je 36,4%. Co ciekawe – w grupie rodzin niebędących beneficjentami 500+ oprócz przewagi postaw ostrożnościowych (39%

uznało zobowiązania za ostateczność) częste było wykluczanie możliwości zaciągania zobowiązań (26,8% takich gospodarstw, tj. 84,6% wszystkich gospodarstw deklarujących taką postawę). Taka struktura postaw względem dochodów ze świadczenia 500+ wskazuje, że zasadnie można formułować hipotezy łączące to źródło z otwarciem gospodarstw na nowe zobowiązania, jednak to otwarcie nie oznacza bezrefleksyjności w tym zakresie. Bycie beneficjentem tych transferów jest w statystycznie istotny sposób powiązane z postawami wobec nowych zobowiązań – daje beneficjentom nowe możliwości ich zaciągania, ale nie wpływa zasadniczo na ich ostrożnościowe postawy względem tych zobowiązań.

Wykres 1
Zależność między sposobem podejmowania decyzji o zaciągnięciu zobowiązania finansowego a doświadczeniami z ich zaciąganiem

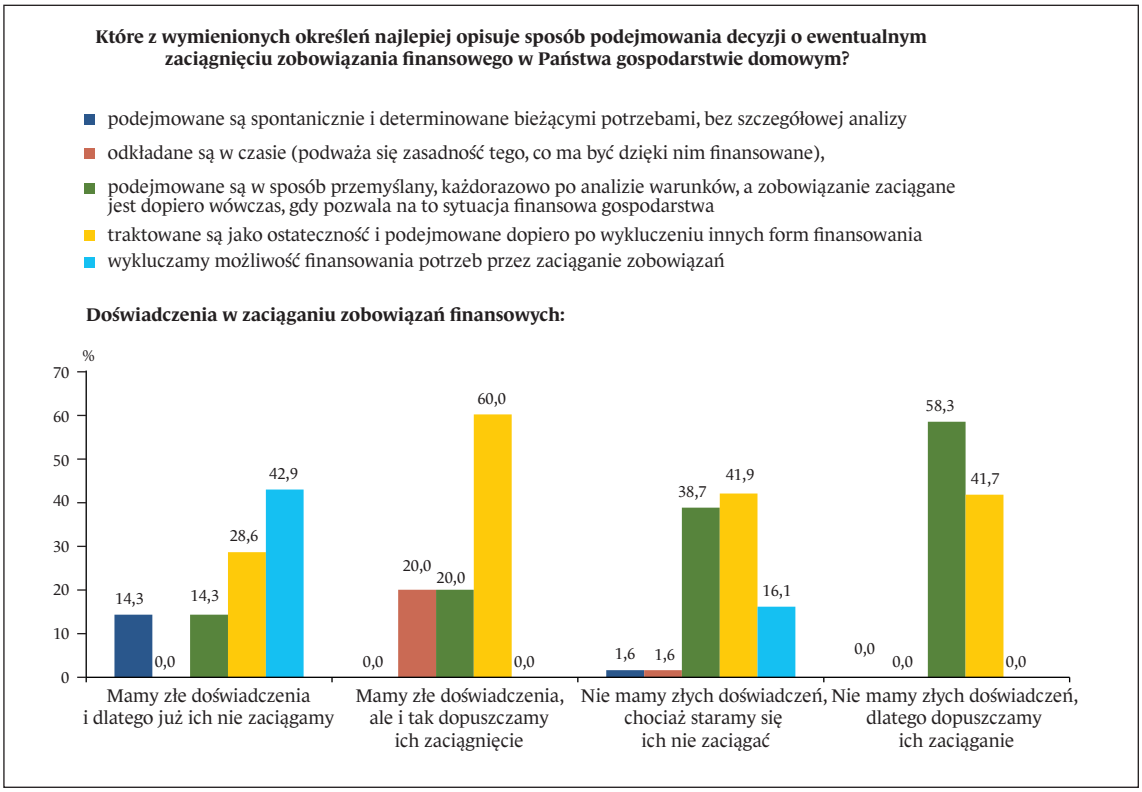

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego.

Nieco inaczej sytuacja wygląda w przypadku środków z tarczy antyinflacyjnej. Statystyczna istotność związku z postawami wobec nowych zobowiązań jest w tym przypadku niemożliwa do wyjaśnienia ze względu na to, że niewielki jest udział beneficjentów tych środków, którzy uznają je za istotne dla swego budżetu (jedynie 8,1% ogółu gospodarstw). Podobnie jak w przypadku 500+ istnieje jednak zależność między odrzuceniem możliwości finansowania potrzeb przez zaciąganie nowych zobowiązań a objęciem tarczą antyinflacyjną. Aż 84,6% odrzucających zaciąganie zobowiązań to gospodarstwa niekorzystające z tarczy antyinflacyjnej jako dodatkowego źródła dochodu. Jednocześnie, chociaż

w grupie gospodarstw wykluczonych z grona beneficjentów tarczy antyinflacyjnej przeważa postawa traktowania nowych zobowiązań jako ostateczności (48,3%), to aż 19% gospodarstw odrzuca możliwość ich zaciągania. Podobne wnioski można zresztą formułować w odniesieniu do zasiłków socjalnych jako źródeł dochodów budżetu gospodarstw domowych, z zastrzeżeniem, że mimo potwierdzenia statystycznej istotności współzależności tych dochodów z postawami wobec zaciągania nowych zobowiązań aż 90,7% gospodarstw nie jest ich beneficjentami – a jednocześnie gospodarstwa z tej właśnie grupy składają się na 92,3% wszystkich gospodarstw odrzucających możliwość finansowania potrzeb przez zaciąganie zobowiązań.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że partnerski model podejmowania decyzji zakupowych (charakter tego partnerstwa wymaga bardziej szczegółowego zbadania) deklaruje aż 79,1% badanych gospodarstw. W tej grupie aż 47,1% traktuje nowe zobowiązania jako ostateczność, a 36,8% dopuszcza je warunkowo („dopiero wówczas, gdy pozwala na to sytuacja finansowa gospodarstwa").

Wśród gospodarstw, w których model podejmowania decyzji zakupowych jest inny niż partnerski (decyduje osoba wnosząca największy finansowy wkład do budżetu gospodarstwa domowego lub osoba zarządzająca finansami gospodarstwa, ewentualnie obie te osoby), postawy ostrożnościowe również dominują. Prymat w tej grupie przyznaje się jednak warunkowemu dopuszczeniu zaciągania zobowiązań (44,4% gospodarstw w tej grupie, przy 22,2% traktujących je jako ostateczność).

Ciekawe, że postawa ostrożnościowa wobec zaciągania zobowiązań nie zależy od wdrożonych w badanym gospodarstwie form kontroli i monitorowania wydatków. Spośród analizowanych form (w ankiecie wskazano siedem, z możliwością indywidualnego uzupełnienia) jedynie zapisywanie wydatków w zeszycie/notatniku wskazywało na statystyczną istotność zależności (skojarzenie cech potwierdzone V_C = 0,349 przy p = 0,033). Dotyczyło to jednak braku wdrożenia tej formy kontroli wydatków, a nie jej zwyczajowego wykorzystywania.

Za cechę statystycznie istotną należy uznać liczbę dzieci do 18. roku życia (skojarzenie cech mierzone V_C = 0,286 przy p = 0,048), jednak postawy ostrożnościowe względem zobowiązań dominują we wszystkich gospodarstwach domowych. Interesujące jest, że w dość licznej grupie gospodarstw bez dzieci w tym wieku (46,5% ogółu gospodarstw) aż 40% traktuje zobowiązania jako ostateczność, a 30% dopuszcza je warunkowo. W pozostałych grupach postawy te są reprezentowane w zbliżonej skali (około 45%).

Bliska progu referencyjnego (przy skojarzeniu cech potwierdzanym V_C = 0,282 przy p = 0,058) była wartość współczynnika charakteryzującego powiązanie decyzji o zobowiązaniach z siedzibą gospodarstwa domowego. W przypadku wszystkich czterech kategorii lokalizacji zaobserwowano postawy ostrożnościowe („dopiero wówczas, gdy pozwala na to sytuacja finansowa gospodarstwa" oraz „traktowane jako ostateczność"), zmieniała się jedynie kolejność preferencji. Wśród gospodarstw lokalizowanych na wsi oraz w miejscowościach do 20 tys. mieszkańców aż 44,4% deklaruje gotowość do zaciągania zobowiązań, gdy pozwala na to sytuacja finansowa, a 29,6% uznaje je za ostateczność. Z kolei 50% gospodarstw z miejscowości od 20 tys. do 100 tys. mieszkańców uważa zaciąganie zobowiązań za ostateczność, a dopuszcza je – gdy sytuacja finansowa na to pozwala – 27,8%. Jeszcze bardziej ostrożne są gospodarstwa z miast od 100 tys. do 500 tys. mieszkańców. Jako ostateczność traktuje zobowiązania w nich aż 65,4% gospodarstw, a 23,1% warunkowo je dopuszcza. Postawa warunkowej dopuszczalności najczęstsza jest w gospodarstwach z miast powyżej 500 tys. mieszkańców (66,7% gospodarstw w tej grupie, 13,3% uważa zobowiązania za ostateczność). Można to wyjaśnić większymi możliwościami korzystania z dodatkowych form zarobkowania w celu uzupełnienia dochodów gospodarstwa. Jednak przewaga warunkowego zaciągania zobowiązań w małych miejscowościach może nieco zaskaki-

wać. Faktem jest jednak powszechna ostrożność w podejmowaniu decyzji o nowych zobowiązaniach finansowych przez gospodarstwa domowe.

Podobnie jak w przypadku oszczędności ze względu na jakość próby badawczej trudno znaleźć statystyczne potwierdzenie zależności między decyzją o zaciąganiu zobowiązań a zdobytą wiedzą i doświadczeniem. Występuje tu natomiast liczna reprezentacja gospodarstw, które dostrzegają znaczenie wiedzy i doświadczenia. Spośród respondentów, którzy decyzję o zaciągnięciu zobowiązania finansowego traktują jako ostateczność i podejmują ją dopiero po wykluczeniu innych form finansowania, aż 86,1% uważa, że zdobyta wiedza i doświadczenie pozwalają im podejmować trafniejsze decyzje finansowe. Wśród gospodarstw, które decyzje o zaciąganiu zobowiązań podejmują w sposób przemyślany (po analizie warunków), a zobowiązania zaciągają dopiero wówczas, gdy pozwala na to sytuacja finansowa, odsetek uznających rolę wiedzy i doświadczenia wyniósł natomiast 75,8%. Podsumowaniem prowadzonych rozważań jest wskazanie zależności między podejmowaniem w gospodarstwach domowych decyzji o zaciągnięciu zobowiązania a znaczeniem w ich budżetach dochodów z świadczenia 500+ (wykres 2).

Analiza wyników badania ankietowego pozwoliła także na stwierdzenie istotnych statystycznie zależności między decyzjami o zaciąganiu zobowiązań finansowych a zmiennymi określonymi na podstawie uzyskanych odpowiedzi.

Wykres 2
Zależność między sposobem podejmowania decyzji o ewentualnym zaciąganiu zobowiązań a transferami z programu 500+

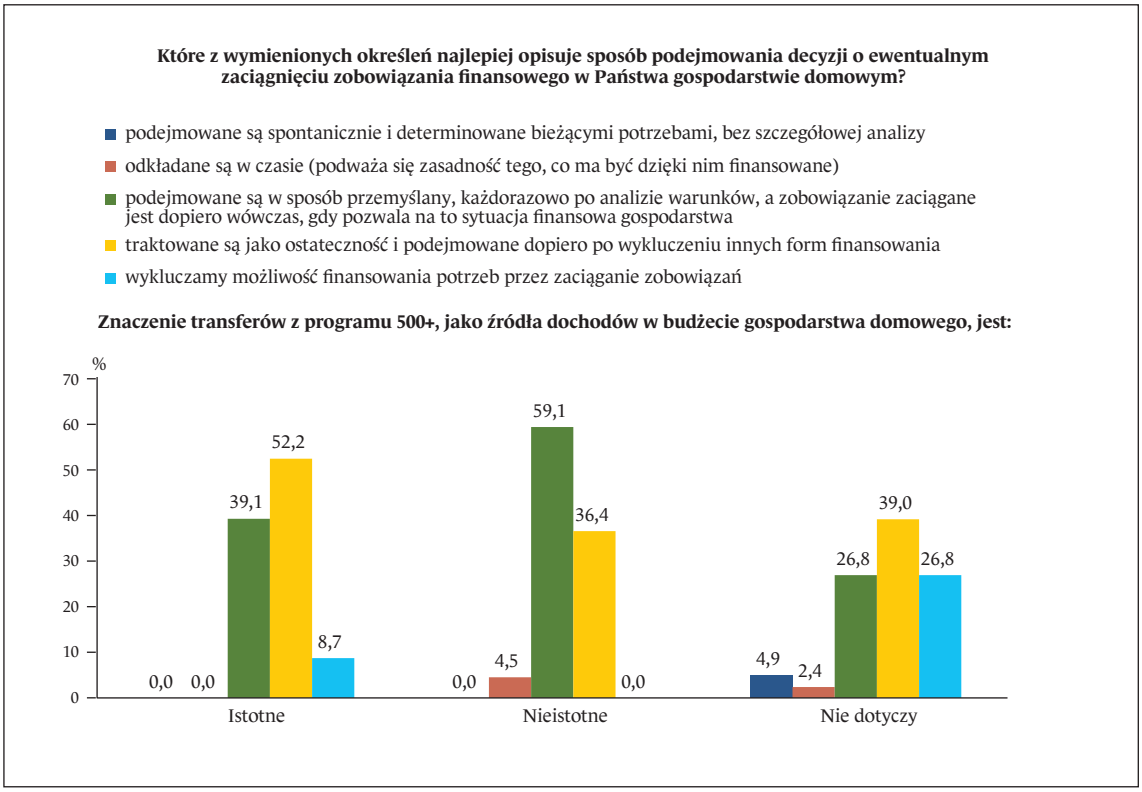

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego.

W badanym okresie w celu finansowania wydatków w 33,7% gospodarstw ich członkowie musieli szukać dodatkowych źródeł dochodów. Spośród nich 62,1% deklarowało, że starają się nie zaciągać zobowiązań finansowych pomimo braku złych doświadczeń w tym zakresie, a 17,2% gospodarstw miało złe doświadczenia i dlatego nie zamierzało zaciągać nowych zobowiązań. Także w gospodarstwach, których członkowie nie musieli szukać dodatkowych źródeł dochodów, zdecydowana większość (77,2%) starała się nie zaciągać zobowiązań finansowych mimo braku złych doświadczeń w tym zakresie, a dopuszczało taką możliwość jedynie 17,5% gospodarstw (zależność cech potwierdzona $V_C = 0{,}364$ przy $p = 0{,}010$). Podobną postawę prezentowały gospodarstwa domowe, które miały oszczędności (wykres 3). Gospodarstwa, które ich nie posiadały, deklarowały większą otwartość na nowe zobowiązania w sytuacji braku złych doświadczeń w tym zakresie.

Wykres 3
Zależność między doświadczeniami z zaciąganiem zobowiązań finansowych a posiadaniem oszczędności przez gospodarstwo domowe

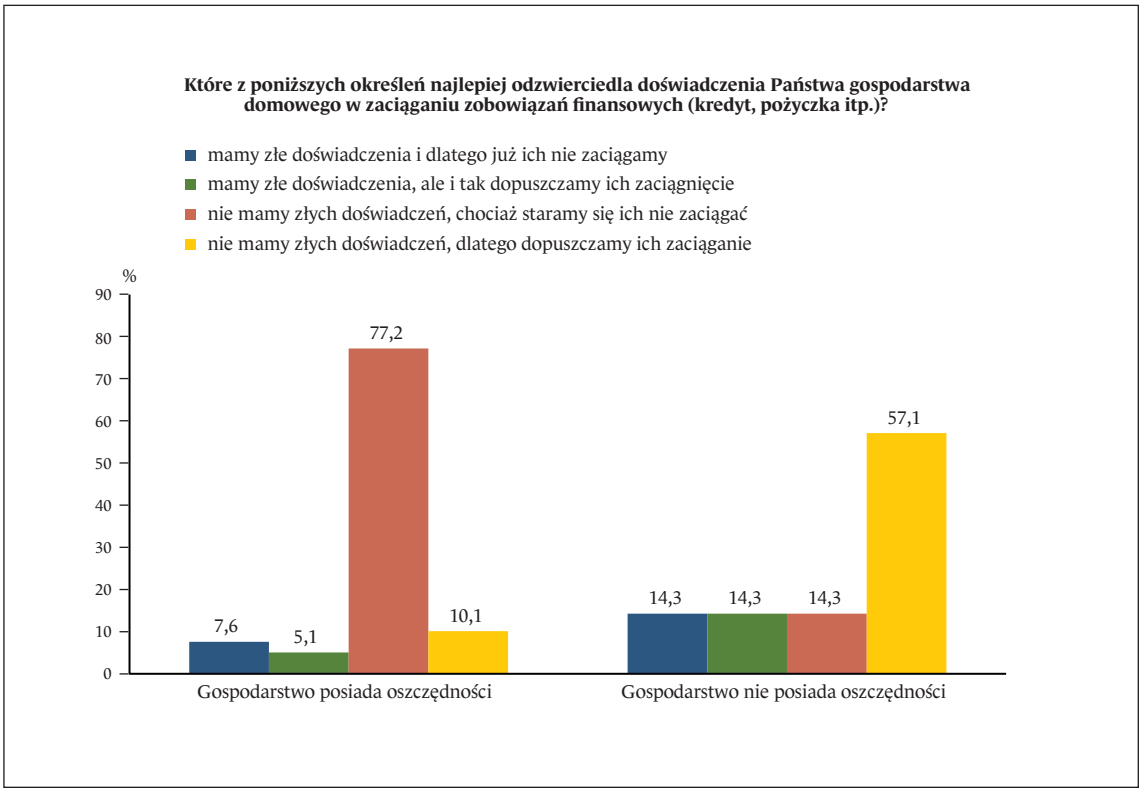

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego.

Niezależnie od tego, czy gospodarstwa w ostatnim roku korzystały z dłużnych instrumentów finansowych, większość niechętnie podchodzi do zaciągania zobowiązań, pomimo braku złych doświadczeń w tym zakresie. Częściej jednak (79,6%) taką postawę deklarowały gospodarstwa korzystające w ostatnim roku z instrumentów dłużnych (potwierdzenie statystycznej istotności skojarzenia cech: $V_C = 0{,}337$ przy $p = 0{,}021$).

Wśród gospodarstw, które podejmowały decyzje finansowe w sposób partnerski, niechęć do zaciągania zobowiązań pomimo braku złych doświadczeń w tym zakresie deklarowało aż 76,5%. W gospodarstwach, które stosowały inne modele podejmowania decyzji, takie podejście cechowało 55,6% badanych (skojarzenia cech: V_C = 0,298 przy p = 0,054), co zilustrowano na wykresie 4.

Wykres 4
Zależność między doświadczeniami z zaciąganiem zobowiązań finansowych a modelem podejmowania decyzji finansowych w gospodarstwie domowym

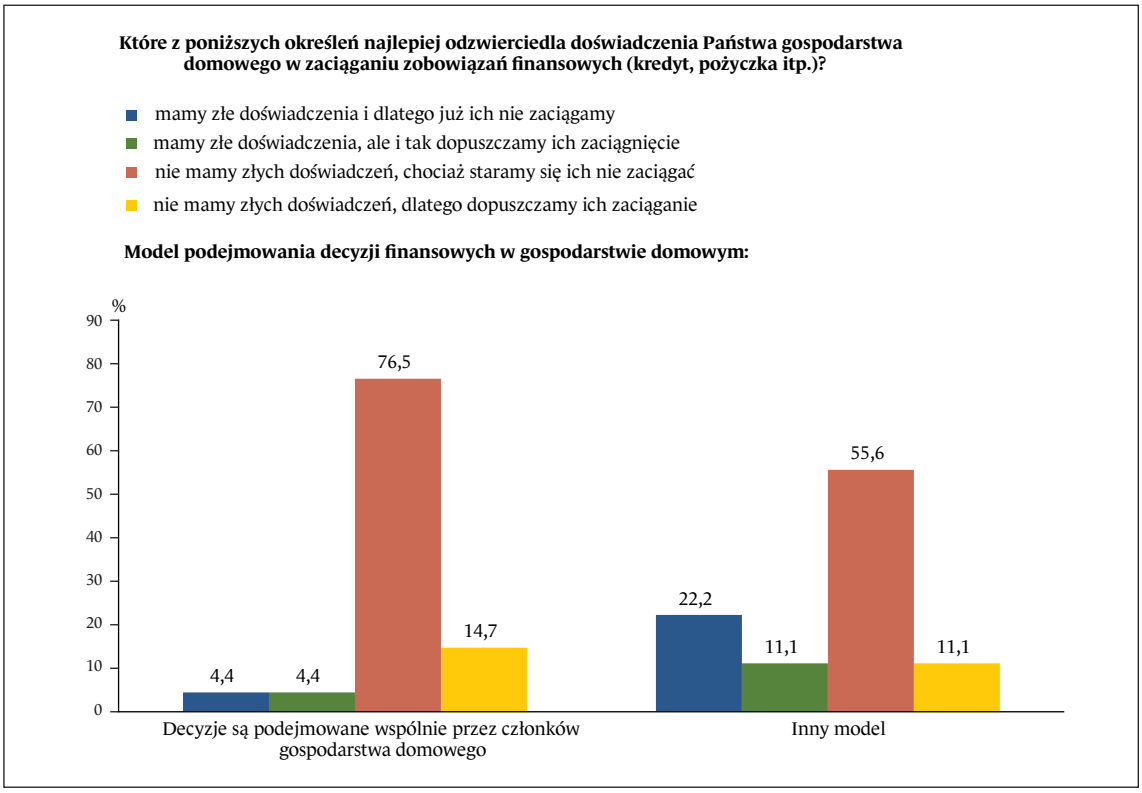

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego.

Trzecim zdiagnozowanym w ankiecie wyznacznikiem postawy ostrożnościowej gospodarstw domowych jest planowanie finansowe. Ponieważ w okresie badawczym wystąpiły silne turbulencje w otoczeniu gospodarstw domowych (m.in. pandemia COVID-19, wojna w Ukrainie, wzrost inflacji), większość z nich (75,6%) przyznała, że w 2022 r. ograniczyła wydatki. Równocześnie aż 90,8% spośród tych gospodarstw zakładało konieczność dalszego ograniczania wydatków także w 2023 r. Według 75,6% ankietowanych ograniczenia te spowodowały również zmiany w strukturze ich wydatków bieżących. Konieczność takich zmian w 2023 r. przewidywało 79,1% gospodarstw. Widać więc, że planowanie ograniczania wydatków było w dużej mierze determinowane oceną bieżącej sytuacji finansowej i – co potwierdziło badanie – istotnością w budżetach gospodarstw domowych wpływów ze świadczenia 500+ (wykres 5).

Wykres 5
Zależność między koniecznością ograniczania wydatków w gospodarstwach domowych a znaczeniem transferów z programu 500+

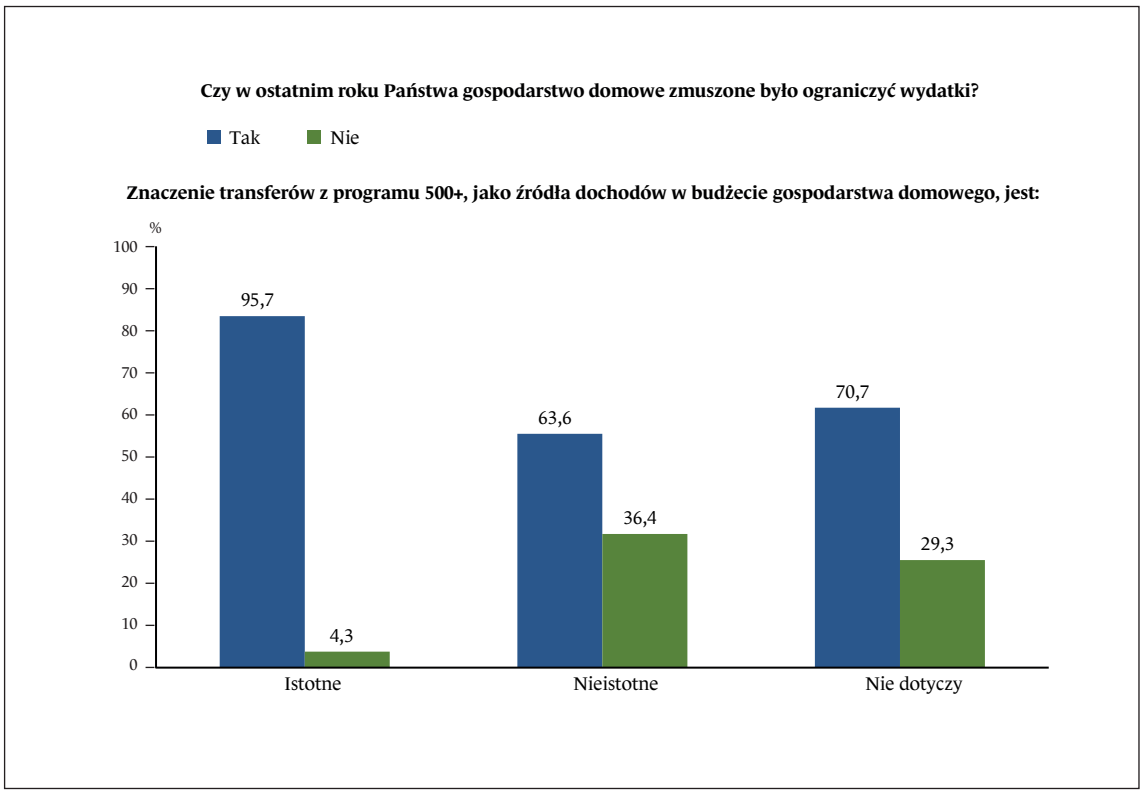

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego.

Z danych zaprezentowanych na wykresie 5 wynika, że wydatki musiało ograniczyć aż 95,7% gospodarstw, dla których środki z 500+ stanowią istotne źródło ich dochodów. Z kolei w grupie gospodarstw, które uznały te transfery za nieistotne, ograniczenie wydatków deklarowało 63,6%, a wśród gospodarstw nieotrzymujących 500+ do ograniczenia wydatków przyznało się 70,7% badanych (zależność między cechami statystycznie potwierdzona – skojarzenie wycenione V_C = 0,290 przy p = 0,027).

Pogorszenie sytuacji finansowej stwierdziło 58,1% badanych gospodarstw domowych, a ograniczenie wydatków w tej grupie zadeklarowało 90,0% gospodarstw. Co interesujące, 67,9% gospodarstw ograniczyło wydatki, mimo że ich sytuacja finansowa się nie zmieniła. Może to świadczyć, że podjęły działania antycypacyjne w celu dostosowania się do przewidywanych turbulencji w otoczeniu. Ich działania mają więc planowy charakter, co jest jedną ze wskazanych cech postawy ostrożnościowej gospodarstw domowych (skojarzenie statystycznie istotnie zależnych cech: konieczności ograniczenia wydatków w ostatnim roku oraz subiektywnej oceny sytuacji finansowej gospodarstwa domowego, na poziomie V_C = 0,298 przy p = 0,054).

5. Wnioski

Na podstawie studiów literaturowych i przeprowadzonego pilotażowego badania empirycznego na próbie opartej na doborze przypadkowym z elementami celowości można wysunąć pewne wnioski.

W literaturze nie znajdziemy definicji postawy gospodarstwa domowego, jest to bowiem cecha osób (jego członków). Stąd na potrzeby opracowania uznano, że postawa gospodarstwa domowego – w zależności od tego, z jakim gospodarstwem mamy do czynienia, w tym jak podejmowane są w nim decyzje finansowe – jest wypadkową postaw jego członków, nastawieniem, które wykształca się w drodze kolegialnego podejmowania decyzji, albo postawą osoby będącej głową rodziny, zarządzającej jej finansami lub dostarczającej do budżetu gospodarstwa domowego najwięcej środków finansowych.

Postawę ostrożnościową przyjmują te gospodarstwa domowe, w których nawyki i zachowania członków / osób decyzyjnych skupiają się na minimalizowaniu ryzyka i zapewnieniu bezpieczeństwa w różnych aspektach życia.

Przejawów postawy ostrożnościowej w podejmowaniu decyzji finansowych przez gospodarstwa domowe można się doszukiwać w: gromadzeniu oszczędności, podejściu do zaciągania zobowiązań, angażowaniu środków w inwestycje finansowe i planowaniu finansowym. Postawa ta pozwala im szybko reagować na zmiany zachodzące w otoczeniu i dostosowywać się do nich, jak też unikać ryzykownych inwestycji.

Poniżej omówiono najważniejsze sytuacyjne i osobowościowe czynniki wpływające na wyznaczniki postawy ostrożnościowej gospodarstw domowych. Częściowo potwierdzają one przyjęte hipotezy.

1. Liczba dzieci w gospodarstwie domowym. Im więcej dzieci w gospodarstwie domowym i im wyższe w związku z tym znaczenie transferów publicznych w ich budżetach, tym większa skłonność gospodarstw do zaciągania zobowiązań. Zwiększone możliwości zaciągania zobowiązań nie wpływają zasadniczo na zmiany postaw ostrożnościowych gospodarstw (hipoteza 1, część pierwsza).

2. Lokalizacja gospodarstwa domowego. Postawy ostrożnościowe względem zaciągania nowych zobowiązań dominują niezależnie od lokalizacji. Zmienia się kolejność preferencji – warunkowe dopuszczenie, traktowanie zobowiązań jako ostateczności, odrzucenie. Mieszkanie w dużych miastach daje większe możliwości uzupełnienia dochodów, przez co częstsze jest warunkowe dopuszczanie zaciągania zobowiązań. Zainteresowanie taką postawą początkowo słabnie wraz ze wzrostem liczby ludności, do poziomu odbicia w miastach średniej wielkości, od których następuje reorganizacja preferencji na rzecz warunkowej dopuszczalności zobowiązań. Duża ostrożność względem zobowiązań – traktowanie ich jako ostateczności – jest najrzadsza w dużych miastach, a najczęstsza w miastach o średniej wielkości.

3. Model podejmowania decyzji finansowych. Gospodarstwa domowe stosujące model partnerski ostrożniej zaciągają zobowiązania finansowe i traktują je jako ostateczność.

4. Doświadczenia gospodarstw domowych z zaciąganiem zobowiązań. W badanej grupie dominowały gospodarstwa domowe niemające złych doświadczeń w tym zakresie. Nie uelastyczniało to jednak ich postawy, albowiem nawet przy braku złych doświadczeń uznawały zobowiązania za ostateczność. Gospodarstwa o złych doświadczeniach stanowiły niewielki odsetek badanej próby (14%), co nie pozwoliło na potwierdzenie hipotezy 2.

5. Sposób podejmowania decyzji. Wyniki badania wskazują, że gospodarstwa domowe nie podejmują decyzji o zaciąganiu zobowiązań spontanicznie, nawet gdy przymuszają je do tego bieżące potrzeby (hipoteza 3). Potwierdzają to wnioski dotyczące czynników wpływających na wyznaczniki postawy

ostrożnościowej gospodarstw domowych (pkt 4) oraz śladowy udział gospodarstw, w których decyzje są podejmowane spontanicznie.

6. Badanie nie dostarczyło statystycznego potwierdzenia wpływu informacji ekonomicznych na postawy ostrożnościowe gospodarstw domowych. Celowe byłoby w związku z tym przeprowadzenie pogłębionych badań w tym zakresie, z dookreśleniem charakteru i źródeł informacji ekonomicznych (hipoteza 1, część druga).

7. Pilotażowy charakter przeprowadzonych badań pozwolił wykryć prawidłowości na tyle interesujące, że zasługują na zweryfikowanie w planowanym badaniu głównym na próbie losowej w standardowym rygorze statystycznym.

8. Ograniczeniami przeprowadzonego badania i metody zastosowanej w opracowaniu były: przewaga zmiennych o charakterze nominalnym i nielosowy dobór próby, usprawiedliwiony pilotażowym charakterem badania. Kontynuacja badań powinna uwzględniać zmienne ilościowe, jednak podporządkowane charakterystyce gospodarstw domowych opartej na wnioskach z pilotażu.

6. Rekomendacje

Celowe jest przeprowadzenie na szeroką skalę badań gospodarstw domowych z punktu widzenia prezentowanych przez nie postaw na rynku finansowym i skuteczności wykorzystywanych instrumentów, z uwzględnieniem zróżnicowania badanych podmiotów.

Należy zbadać, jaki jest zakres i charakter wpływu turbulencji w otoczeniu gospodarstw domowych na ich zachowania w kontekście postaw ostrożnościowych. W celu zdobycia informacji o postawach gospodarstw domowych konieczne jest pozyskanie dodatkowych danych z zaprojektowanej i przeprowadzonej w tym celu ankiety, w dużym stopniu uwzględniającej kwestie behawioralne i decyzyjne oraz zapewniającej reprezentatywność próby.

Na potrzeby kompleksowych badań gospodarstw domowych konieczne jest opracowanie adekwatnej metodologii, łączącej współczesne metody analizy statystycznej (zwłaszcza analizę wielopoziomową oraz modelowanie równań strukturalnych) z empiryczną weryfikacją wniosków (np. na podstawie eksperymentów behawioralnych), co potwierdzają doświadczenia wynikające z pilotażu.

Bibliografia

Ajzen I. (1991), The theory of planned behavior, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211.

Ajzen I. (2005), *Attitudes, Personality and Behaviour*, Open University Press.

Aronson A., Aronson J. (2020), *Człowiek istota społeczna,* Wydawnictwo Naukowe PWN.

Aronson E., Wilson T.D, Akert R.M. (1997), *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Zysk i S-ka.

Banaji M., Heiphetz L. (2010), Attitudes, w: S.T. Fiske, D.T. Gilbert, G. Lindzey (red.), *Handbook of Social Psychology*, John Wiley & Sons.

Bohner G., Wänke M. (2004), *Postawy i zmiana postaw*, Gdańskie Towarzystwo Psychologiczne.

Bolibok P. (2022), Zadłużenie gospodarstw domowych w czasie pandemii covid-19 – perspektywa międzynarodowa, w: K. Waliszewski (red.), *Finanse osobiste*, Wydawnictwo PAN.

Chomątowska B., Gruszka D., Lis D., Pieczek U. (2017), *Jakoś to będzie. Szczęście po polsku*, Wydawnictwo Znak.

Cochran W.G. (1954), Some methods for strengthening the common $\chi 2$ tests, *Biometrics*, 10(4), 417–451.

Faghih N., Forouharfar A. (2022), *Socioeconomic Dynamics of the COVID-19 Crisis. Global, Regional, and Local Perspectives*, Springer.

Flejterski S. (2022), Odporność finansowa senioralnych gospodarstw domowych w erze radykalnej niepewności, w: K. Waliszewski (red.), *Finanse osobiste*, Wydawnictwo PAN.

Grejcz K., Żółkiewski Z. (2017), Household wealth in Poland: the results of a new survey of household finance, *Bank i Kredyt*, 48(3), 295–326.

Janowska A.A., Skrzek-Lubasińska M. (2019), Kompetencje przyszłości w warunkach ekspansji gospodarki 4.0, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 379, 57–71.

Kahneman D., Tversky A. (1979), Prospect theory: an analysis of decision under risk, *Econometrica*, 47, 263–291.

Kaplan R.D. (2023), *The Tragic Mind: Fear, Fate, and the Burden of Power*, Yale University Press.

Katz D. (1960), The functional approach to the study of attitudes, *Public Opinion Quarterly*, 24, 163–204.

Kiesler Ch.A., Collins B.E., Miller N. (1969), *Attitude Change. A critical analysis of theoretical approaches*, John Wiley & Sons Inc.

Kłopocka A. (2018), Skłonność gospodarstw domowych do oszczędzania a wiedza finansowa, *Bank i Kredyt*, 49(5), 461–492.

Kłopocka A. (2022), Gospodarstwa domowe jako uczestnicy rynku usług finansowych, w: K. Waliszewski (red.), *Finanse osobiste*, Wydawnictwo PAN.

Kochaniak K. (2017), Determinanty kształtowania się poziomu depozytów oszczędnościowych gospodarstw domowych w krajach strefy euro, *Bezpieczny Bank*, 3(68), 127–154.

Kośny M. (2013), Determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego rodzin, *Monografie i Opracowania Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 233, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

Kotlińska J., Błasiak Z.A., Kotliński G., Kuśpit J. (2023), The household as learning organization, *Polityka Społeczna*, 19 (1 eng), 29–36, DOI: 10.5604/01.3001.0054.1439, https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=3780312.

Kwiecień A. (2014), Kapitał ludzki jako czynnik rozwoju nowej gospodarki, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 112, 121–128.

Lupton D., Willis K., red. (2021), *The COVID-19 crisis: social perspectives*, Routledge.

Marody M. (1976), *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy*, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Mądrzycki T. (1977), *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

Mearsheimer J. (2018), *The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities*, Yale University Press.

Nowak S. (1973), Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, w: S. Nowak, *Teorie postaw*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Ossowska J. (2010), Postawy człowieka a jego zachowanie (cz. I). Postawy jawne, *Pieniądze i Więź,* 13(4), 178–190.

Piotrowska M. (2017a), Wpływ wykształcenia na bezpieczeństwo ekonomiczne gospodarstw domowych, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 51(3), 9–26.

Piotrowska M. (2017b), The impact of consumer behavior on financial security of households in Poland, *Contaduría y Administración*, 62, 461–504.

Piotrowska M., Kośny M. (2013), *Economic security of households and their savings and credits*, NBP Working Papers, 146, Narodowy Bank Polski.

Piotrowska M., Kośny M. (2018), *Household economic security across cohorts*, 21st International Scientific Conference AMSE Applications of Mathematics and Statistics in Economics 2018, Kutná Hora, Czech Republic, 29 August – 2 September 2018.

Roubini N., Mihm S. (2010), *Crisis Economics: A Crash Course in the Future of Finance*, The Penguin Press.

Rytelewska G., Kłopocka A. (2010), Wpływ czynników demograficznych na poziom i strukturę oszczędności gospodarstw domowych w Polsce, *Bank i Kredyt*, 41(1), 57–80.

Simon H.A. (1986), Rationality in psychology and economics, *Journal of Business*, 59(4), 209–224.

Smith M.B., Bruner J.S., White R.W. (1956), *Opinions and Personality*, John Wiley and Sons.

Soborski W. (1981), Klasyfikacja postaw jako kategorii psychologicznej, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny*, 75, Prace Pedagogiczne 3, 29–37.

Steczkowski J., Zeliaś A. (1997), *Metody statystyczne w badaniach zjawisk jakościowych*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie.

Szacki J. (2002), *Historia myśli socjologicznej,* Wydawnictwo Naukowe PWN.

Wach K. (2010), Od człowieka racjonalnego do emocjonalnego. Zmiana paradygmatu nauk ekonomicznych, *Horyzonty Wychowania,* 9(17), 95–105.

Wojciszke B. (2004), *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Zimbardo G.P., Leippe M.R. (1991), *Psychologia zmiany postaw i wpływu społecznego*, Zysk i S-ka.

Households' precautionary attitudes in financial decision-making

Abstract

The subject matter of the article is part of an area of interdisciplinary research (microeconomic, financial, sociological and psychological), devoted to changes in household behaviour. In economic research, the household is usually considered in the context of transactional decisions. It seems wrong to abstract from the social context of their functioning. Attempts at comprehensive modelling of household behaviour require interdisciplinary analyses, bringing an understanding of the social complexity of group decision-making processes. The priority of households should be to shape precautionary attitudes that limit the risks arising from the dynamic development of the New Economy and turbulence in the external environment. Studies of households to date do not take into account household diversity, resulting from changing family models, decision-making axiology of the family, decision-making axiology or experiences, which influence the behaviour of households, assuming their potential for experience application and learning. The novelty of the study is the systematisation of the determinants of the precautionary attitude of households and the variables influencing them, as well as – despite the pilot nature of the study – the observation of regularities and diagnosis of the existence of interdependencies.

The purpose of the study is to diagnose the precautionary attitudes of households in financial decision-making and, in particular, to indicate in which behaviour of households these attitudes manifest themselves and what factors determine them.

The study proposes three hypotheses that cannot be prioritized: 1) the precautionary attitudes of households are conditioned by the provision of public transfers to their budgets and access to economic information, 2) although households have negative experience in incurring financial liabilities, they allow for the possibility of reaching for different types of financial obligations, 3) households do not make decisions on incurring obligations spontaneously, even when compelled to do so by current needs.

The study in the first part uses methods of critical analysis of the literature in the fields of functioning of entities on the markets, household finances, psychology and sociology of the family. The second part consists of a comparative analysis and survey, the results of which were interpreted using statistical methods taking into account non-parametric measures, based on Pearson's chi-square statistic. The analyses were subordinated to statistical confirmation of the interdependence of the characteristics. Exploratory methods were adapted to the nature of the information obtained, in the form of discrete variables, with a predominance of nominal variables.

The survey results are as follows:

1) the manifestations of a precautionary attitude in financial decision-making by households can be seen in the accumulation of savings, approach to borrowing, financial investment and financial planning, which allows them to react and adapt quickly to changes in their environment, as well as avoid risky investments,

2) among situational and personality factors influencing the determinants of the precautionary attitudes of households, the following are important and partly confirm the hypotheses adopted:

– the number of children in the household – the more children in the household and the associated importance in their budgets of public transfers, the greater the propensity of households to take on debt; an increased ability to reach for debt instruments does not generally affect changes in the precautionary attitudes of households (hypothesis 1 part one),

– location of the household,

– model of household financial decision-making,

– experience of households in taking on debt – the sample group was dominated by households with no bad experiences of their own in incurring liabilities, yet this did not make their precautionary attitude more flexible and even in this group the predominant attitude was to treat commitments as a last resort; households with bad experiences made up a small proportion of the sample (14%), which did not allow confirmation of hypothesis 2,

– the way decisions are taken – the survey results indicate that households do not take spontaneous decisions on incurring liabilities, even when forced to do so by current needs (hypothesis 3), which confirms the findings on factors influencing the determinants of the precautionary attitude of households,

3) the study found no statistical confirmation of the relationship in terms of the impact of economic information on the precautionary attitudes of households, it would therefore be advisable to conduct an in-depth study in this regard, specifying the nature and sources of economic information (hypothesis 1 part two),

4) the pilot nature of the tests made it possible to define regularities of such interest that they deserve to be verified in the planned main study on a random sample with standard statistical rigour,

5) the limitations of the study and the methodology used in the study were the predominance of nominal variables and the non-random selection of the sample (justified by the pilot nature of the study), the continuation of the study should take into account quantitative variables, however subordinate to the characteristics of households using the conclusions from the pilot.

The authors state that:

1) it is advisable to conduct a wide-ranging survey of households on their attitudes to the financial market and on the effectiveness of the instruments used for this purpose by the different market participants, taking into account the diversity of households,

2) the extent and nature of the impact of turbulence in the household environment on their prudential behaviour needs to be examined,

3) in order to obtain information on the attitudes of households, it is necessary to supplement the source with data from a survey dedicated to them, which significantly explores behavioural and decision-making aspects, with guarantees of the representativeness of the sample,

4) for the purpose of comprehensive household surveys, it is necessary to develop an adequate methodology, combining modern statistical analysis methods (including, in particular, multilevel analysis and structural equation modelling) with the process of empirical verification of conclusions (e.g. based on behavioural experiments), as confirmed by the experience resulting from the pilot.

Keywords: household, household behaviour, precautionary attitudes, household finances, financial decisions